

Mr. sc. Osman Sušić

Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo

Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences

osman.susic@fpn.unsa.ba

ZAVNOBiH I AFIRMACIJA BOSNE I HERCEGOVINE

ZAVNOBiH AND THE AFFIRMATION OF BOSNIA AND HERZEGOVINA

Uvod¹

Prvodecembarskim aktom ujedinjenja Bosna i Hercegovina je ušla u sastav Kraljevine SHS, ali je privremeno zadržala neke oblike državnosti. Glavni odbor Narodnog vijeća za Bosnu i Hercegovinu je prestao sa radom 31. 12. 1918. godine, a Narodna vlada Bosne i Hercegovine 31. 01. 1919. godine i umjesto nje je formirana Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu koja je umjesto dotadašnjih 10 povjerenstava imala samo 4 i bila je podređena centralnoj vladi u Beogradu. Profesor Ibrahimagić s pravom tvrdi da čin ulaska Bosne i Hercegovine u Kraljevinu SHS nije bio dobrovoljan kao što žele prikazati velikosrpski historičari, nego da je to u biti čin nelegitimnog prisajedinjenja. Narodno vijeće za Bosnu i Hercegovinu nije imalo legitimitet da odlučuje u ime bosanskohercegovačkog stanovništva o ujedinjenju sa Kraljevinom Srbijom i Crnom Gorom.

Jedna od glavnih karakteristika ovoga perioda su ubistva Bošnjaka na genocidnoj osnovi, pljačka i uništavanje bošnjačke imovine. Bosna i Hercegovina su se našli na udaru velikosrpske politike. U periodu 1918–1921. godine desilo se prema bošnjačkim izvorima 2000 pojedinačnih ubistava lica bošnjačke nacionalnosti od strane Srba. U svakom ubistvu su ustanovljeni i počinilac i žrtva, ali nijedan počinilac zločina, samo zato što je Srbin, a žrtva musliman, nije odgovarao za ubistvo.² Najveći broj ubistava i pljački se dešavao u pograničnim područjima sa Srbijom i Crnom Gorom i u Sandžaku.

¹ Dijelovi ovog poglavlja su ranije objavljeni u Sušić, O., „Položaj Bosne i Hercegovine u Vidovdanskome ustavu – historijski okvir“, Zbornik radova naučnog skupa ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910 – 2010), Tuzla, 2011., i Sušić, O., „Bosna i Hercegovina u koncepcijama Srpskog kulturnog kluba“, Historijski pogledi // Historical Views 4" - Časopis Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla // Journal of the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla 2019.

² Filandra, Š., „Bošnjačka politika u XX stoljeću, Sejtarija“, Sarajevo 1998., str. 57.

Mehanizmi velikosrpske nacionalističke usmjerenosti prema Bosni i Bošnjacima bili su smišljeni, razrađeni i ustrajni i provodili su se sa krajnjom bestijalnošću. Izvor namjerno održavanog bezvlašća u Bosni su bili pljačka i nasilno zaposjedanje bošnjačke zemlje od Srba, tako da se preobrazba vlasničkih i zemljišnih odnosa doista i desila, i to u plamenu bošnjačkih kuća. Zemlja se nasilno oduzimala, obeštećenja i zakupnine na nju nisu plaćani, a vlasnici zemlje su ubijani, protjerivani ili zaplašivani. Sustavno vršena pljačka i nasilna pretvorba vlasništva praćena torturom, paljevinom imanja i ubistvima državne ustanove nisu uopšte sprečavane. Istina ona nije ni poticana ali se dešavala prećutno sa znanjem najvećih razina vlasti, što znači da je jednim dijelom i tolerirana.³

O svim zločinima nad Bošnjacima bila je obaviještena i Vlada u Beogradu. Predsjednik Zemaljske vlade je ministarstvu unutrašnjih poslova slao izvještaje o stanju javne sigurnosti u zemlji. U tim izvještajima se najviše govorilo o stradanju Bošnjaka. Ta stradanja su predstavljala jednu od osnovnih karakteristika cjelokupnog života i stanja u Bosni i Hercegovini u prvih deset godina poslije Prvog decembra.⁴

Nakon izglasavanja Vidovdanskog ustava Bosna i Hercegovina je ostala jedina od svih bivših teritorijalno historijskih cjelina ostala cjelovita. 135. član Vidovdanskog ustava je izražavao činjenicu da je još od ranog južnoslovenskog srednjeg vijeka postojao i postoji državno – pravni odnosno političko teritorijalni – kontinuitet Bosne i Hercegovine.⁵ Samo izglasavanje Ustava je upriličeno na Vidovdan 28. 6. 1921. godine čime se i na taj način htjela pokazati srpska prevlast u državi. Za ustav je glasalo 223 poslanika od 258 koliko ih je učestvovalo u radu skupštine dok 158 poslanika nije ni učestvovalo u radu skupštine. Vidovdanskim su ustavom ozakonjeni: nacionalni unitarizam; državni centralizam; monarhijski oblik vladavine; ograničeni parlamentarizam; i privatno-vlasnički ekonomski poredak.

Nakon izbora za Ustavotvornu skupštinu, pa do uvođenja Šestojanuarske diktature 1929, još su u tri maha održani parlamentarni izbori: u martu 1923, u februaru 1925, i u septembru 1927 iako je poslanički mandat trajao 4 godine. Ovi česti izbori nisu dali nikakve rezultate u smislu neke političke stabilizacije u državi. Na svim ovim izborima JMO je potvrdila svoj položaj vodeće stranke među Bošnjacima. U periodu od 1923 – 1927 JMO je uglavnom bila u opoziciji. Nakon atentata u skupštini iz 1928. godine⁶ sve je bilo spremno da

³ Isto, str. 58.

⁴ Mustafa Imamović, "Historija Bošnjaka", Sarajevo, Preporod 2006., str. 490.

⁵ Isto, str. 499.

⁶ Atentat u Narodnoj skupštini 1928., dogodio se je 20. lipnja 1928. godine kada je u Narodnoj skupštini Kraljevine Jugoslavije u Beogradu izvršen atentat na vođe i

Kralj umjesto pseudoparlamentarizma uvede diktaturu. Kralj Aleksandar Karađorđević 06. 01. 1929. godine ukida Vidovdanski ustav, raspušta parlament i uvodi diktaturu, koja se u historiografiji naziva „Šestojanuarska diktatura“. Kralj Aleksandar je 3. 10. 1929. godine, donio novi Zakon o nazivu i podjeli države. Ovim zakonom Kralj Aleksandar je promijenio naziv države iz Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca u Kraljevina Jugoslavija, a teritoriju države podijelio na 9 banovina, upravo ovim činom Bosna i Hercegovina je po prvi puta u svojoj historiji razbijena kao teritorijalna i historijska cjelina, teritorija Bosne i Hercegovine je podijeljena na četiri banovine: Drinska, Primorska, Vrbaska i Zetska. U tri od četiri banovine srpsko i crnogorsko stanovništvo je bilo u većini, dok je u Primorskoj banovini u većini bilo hrvatsko stanovništvo. Samo je Vrbaska banovina svom svojom površinom bila na teritoriju Bosne i Hercegovine.

Do pojave fašizma i nacizma u Italiji i Njemačkoj dolazi uslijed nezadovoljstva rezultatima Prvog svjetskog rata i odlukama Versajske mirovne konferencije. Obje države su zagovarale ideju novog evropskog poretka i smatrale su da im Evropa pripada u potpunosti. Njemačkoj bi pripala većina evropskog kontinenta, a Italiji prostor Sredozemnog mora, a prostor jugoistočne Evrope je ulazio u domen interesa obiju država. Kraljevina Jugoslavija je dijelila granicu sa državama koje su imale teritorijalne pretenzije na njen teritorij i koje su podržavale rad nacionalističkih i terorističkih organizacija u zemlji i emigraciji, a od „Anschlusa“ Austrije 1938. godine Kraljevina Jugoslavija počinje dijeliti granicu i sa Hitlerovom Njemačkom. Sve ove činjenice su zahtijevale što brže rješenje nacionalnog pitanja u Kraljevini Jugoslaviji. Namjesnik knez Pavle Karađorđević je marta imenovao Dragišu Cvetkovića za mandataru nove vlade i naložio mu da sklopi sporazum sa vođom Hrvatske seljačke stranke dr. Vlatkom Mačekom.

Sporazum je potpisan 26. 08. 1939. godine, i u historiografiji je poznat kao „Sporazum Cvetković–Maček“, sam sporazum je prividno riješio nacionalno pitanje u Kraljevini Jugoslaviji i predviđao je formiranje koalicione vlade i Banovine Hrvatske. Sporazumom je predviđeno da 13 srezova iz Bosne i Hercegovine uđe u sastav Banovine Hrvatske, dok je veći dio Bosne i Hercegovine ostao u okvirima Drinske, Vrbaske i Zetske banovine, politički potčinjen Beogradu. U kreiranju ovog sporazuma nisu učestvovali muslimanski političari. Bosna i Hercegovina je Sporazumom Cvetković–Maček podijeljena između Bograda i Zagreba. Protiv sporazuma Cvetković–Maček je bilo cjelokupno muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine što

zastupnike Hrvatske seljačke stranke, Stjepana Radića, Pavla Radića, Đuru Basarička, Ivana Pernara i Ivana Grandu. Atentat je izvršio zastupnik Narodne radikalne stranke, Puniša Račić.

je dovelo i do formiranja Pokreta za autonomiju Bosne i Hercegovine.⁷ Muslimanski političari su predložili formiranje „Bosanske Banovine“. Ovaj sporazum nam je u cjelini otkrio vjekovne težnje Beograda i Zagreba za nestankom Bosne i Hercegovine kao historijske i geografske cjeline s ciljem rješavanja srpsko – hrvatskog nacionalnog pitanja na prostoru jugoistočne Evrope. Sporazum zbog izbijanja Drugog svjetskog rata nije u potpunosti sproveden.

Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu

Vlada Cvetković–Maček je 25.03.1941. godine, u Beču potpisala pristupanje Trojnom paktu, a samo dva dana kasnije grupa generala na čelu sa generalom avijacije Dušanom Simovićem je izvršila državni udar protiveći se pristupanju Trojnom paktu. Ovome udaru su prethodile i velike demonstracije protiv priključenja Jugoslavije fašističkome paktu. Državni udar je veoma naljutio Hitlera koji vrši iznenadni napad na Jugoslaviju 06. 04. 1941. godine, u kojem su pored Njemačke učestvovala Italija i druge članice Trojnog pakta, Mađarska i Bugarska. Nijemci su mađarskim trupama dozvolili invaziju na Jugoslaviju tek 11. aprila, zbog spora kojeg su imale Mađarska i Rumunija pošto su obje zemlje htjele zaposjesti isti teritorij Jugoslavije – radilo se o Banatu. Nakon svega 12 dana rata, Kraljevina Jugoslavija je kapitulirala.

Njemačka je sve do puča u Beogradu bila za očuvanje Kraljevine Jugoslavije. Isto stanovište je imala i Italija. Događaji od 27. 03. 1941. godine su promijenili stav Njemačke. Hitler se odlučio za vojno i državno - pravno razbijanje Kraljevine Jugoslavije u čemu ga je slijedila i Italija. Saopštavajući odluku o napadu na Kraljevinu Jugoslaviju Hitler je dao orijentacioni plan za njeno rasparčavanje i podjelu. Taj plan je prije napada redigovan i označen kao „Generalni plan za kasniju organizaciju uprave na jugoslavenskome području.“ Rukovodeći se odredbama ovog plana, načelnik Štaba Vrhovne komande njemačkih oružanih snaga feldmaršal Vlihelm Kajtel je izradio „Privremene smjernice za podjelu Jugoslavije“ i objavio ih 12. 04. 1941. godine. Na osnovu ovih smjernica i njemačko – talijanskih pregovora u Beču 21 i 22 .04. 1941. godine (Bečka konferenciji ministara vanjskih poslova Njemačke i Italije Joahima fon Ribentropa i Galeaca Čana) teritorija Kraljevine Jugoslavije je podijeljena. Na ovoj koferenciji riješen je i status Bosne i Hercegovine. Zalaganjem Ribentropa odlučeno je da istočnu granicu

⁷ Vise o ovome vidjeti Begić, D. „Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazuma Cvetković - Maček“, Prilozi br.2., Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1967., str. 177 – 185.

tzv. NDH-a čini istočna granica Bosne i Hercegovine, čime je Bosna i Hercegovina postala sastavni dio tzv. NDH-a. Ustaško vodstvo je ovo pravdalo pravaškom doktrinom o hrvatskom nacionalnom biću bosanskohercegovačkih Muslimana koji, po riječima Starčevića i Pavelića, „čine najčišći dio hrvatskog naroda.“ Ustaški vrh je smatrao Bosnu i Hercegovinu „istočnom Hrvatskom“, kojoj je bila namijenjena posebna uloga da ojača državnu cjelovitost i jedinstvo tzv. NDH. Ovim ciljem se rukovodio i Pavelić kada je odlučio da dio vlade na čelu sa potpredsjednikom dr. Osmanom Kulenovićem premjesti iz Zagreba u Banja Luku. Ovo uključivanje Bosne i Hercegovine u tzv. NDH zahtijevalo je i formiranje ustaških organizacija kao faktora stabilnosti tzv. NDH. S ovim ciljem ustaški vrh je u Bosnu i Hercegovinu uputio nekoliko istaknutih ustaša na čelu sa pukovnikom Jutom Francetićem koji je imenovan za glavnog ustaškog povjerenika za Bosnu i Hercegovinu. Uporedo sa formiranjem ustaških organizacija i civilne vlasti radilo se i na stvaranju vojnih formacija: domobranstvo, ustaška vojnica i dijelovi Francetićeve Crne legije koja je bila stacionirana u istočnoj Bosni.⁸ Iako su i Hitler i Musolini priznali tzv. NDH, njenu su teritoriju podijelili na okupaciona područja. Hitlerovom odlukom od 24. 4. 1941. godine, utvrđena je demarkaciona linija između njemačkog i italijanskog okupacionog područja koja je kroz Bosnu i Hercegovinu prolazila linijom Bosanski Novi, Prijedor, Banja Luka, Jajce, Travnik, Sarajevo, Rudo i dalje prema sjevernoj granici Crne Gore. Sjeverno privredno bogatije područje Bosne i Hercegovine bilo je njemačko, a južno od demaracione linije italijansko okupaciono područje. Ustaše su po uspostavi vlasti počeli sa provođenjem genocidne politike nad Srbima, Jevrejima i Romima, prvo donoseći niz zakona po uzoru na Nirnberške zakone kojima su pripadnici ovih naroda stavljeni izvan zakona a zatim već od maja mjeseca 1941. godine počelo se sa masovnim pokoljima, pljačkama, progonima i pokrštanjem srpskog naroda s ciljem stvaranja etnčki čiste države.

Usljed sprovođenja ovakve genocidne ustaške politike u Bosni i Hercegovini dolazi do oružanog ustanka. Srpski narod u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj se našao pred fizičkim istrebljenjem. Do augusta 1941. ustaše su pobile oko 200000 Srba.⁹ U junu 1941. dolazi do masovnog ustanka srpskog stanovništva u istočnoj Hercegovini Gacko, Bileća, Stolac. NDH svoju vlast u istočnoj Hercegovini uspostavlja tek nakon potpisa „Rimskih ugovora“ sa Italijom 18. 5. 1941, kojima Italija dozvoljava NDH uspostavu vlasti u svojoj okupacionoj zoni. Ovaj ustanak je ubrzo ugušen zbog vojne nadmoći ustaško-domobrantskih formacija predvođenih generalom Vladimirom Laxom i slabog

⁸ Redžić, E., „Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu“, Sarajevo, 1998., str. 392..

⁹ Redžić, E., nav. dj., str. 119-120.

naoružanja ustanika.¹⁰ General (podmaršal) Laxa je 28. 6. 1941. na naredbu poglavnika Pavelića preuzeo svu vojnu i civilnu vlast na teritoriji velikih župa Hum i Dubrava. Do tada je operacijama protiv pobunjenog srpskog stanovništva komandovao general Prpić.¹¹ Ovome ustanku u periodu socijalističke Jugoslavije pridavan je marginalan značaj zbog toga što je ustanak počeo prije nego što je CK KPJ dao znak za početak i što u njemu nisu učestvovali komunisti ista sudbina je zadesila i odlazak sisačkih komunista u šumu 22. 6. 1941.¹²

Nakon poraza nastupilo je kratkotrajno zatišje i do ustanka je ponovo došlo krajem jula i početkom augusta, ali sada na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Oba ova ustanka su bila prožeta srpskim nacionalizmom koji se ispoljavao mržnjom prema Muslimanima i Hrvatima koje su ustanici smatrali glavnim krivcem za svoje nedaće. U ustanku su se odmah stvorile dvije struje: jedna na čijem se čelu našla KPJ koja je pokušala da kontroliše ustaničku masu tako što će je sa velikosrpskog usmjeriti na antifašistički, antiokupatorski pravac i druga četnička velikosrpska na čijem se čelu našao Draža Mihailović tada pukovnik kraljevske vojske koji je izbjegao zarobljavanje i kojoj je bio cilj da stvori „Veliku Srbiju“. Uticaj četnika Draže Mihailovića na ustanike se osjećao na prostoru čitave Bosne i Hercegovine, ali najviše osjećao u istočnoj Bosni zbog blizine Srbije te je bio neposredniji u odnosu na Hercegovinu i Bosansku krajinu. U istočnoj Bosni su se ranije i u većem broju pojavili Mihailovićevi oficiri, predvođeni žandarmerijskim majorom Jezdimirom Dangićem, koji su se stavili na čelo ustaničkih jedinica.

Kriza koja je pogodila NOP početkom 1942, četnički pučevi u partizanskim odredima, lijevo skretanje tj. prelazak u drugu etapu socijalističke revolucije, doveli su do gašenja NOP-a u Hercegovini, dok se NOP u istočnoj Bosni uslijed četničkih pučeva i ustaško četničkih sporazuma¹³ kojim je istočna Bosna prepuštena četnicima na upravu, skoro ugasio. Djelovao je samo Birčanski NOP odred i novoformirana 6. Istočnobosanska brigada u čijem se sastavu našao rukovodeći kadar ustanka u istočnoj Bosni. Brigada je do aprila 1943. bila pod neposrednom komandom Glavnog Štaba za Bosnu i Hercegovinu i uz nju se kretao Pokrajinski Komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu.¹⁴ Dolaskom Vrhovnog štaba i brigada pod njegovom

¹⁰ Isto, str. 128.

¹¹ Marijan, D., „Lipanjki ustanak u istočnoj Hercegovini 1941.“, ČSP, br. 2., Zagreb 2003, str. 554 – 562.

¹² Isto, str. 572 – 573.

¹³ Više o tome Hurem, R., „Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH-a i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni“, Prilozi, br. 2, Sarajevo 1966., str. 285 – 325.

¹⁴ Sušić, O., „Bošnjaci i Narodnooslobodilački pokret.“ Rad u štampi, str. 9-10.

komandom u Bosansku krajinu stvorena je široka slobodna teritorija sa Bihaćem kao glavnim gradom. Od posebnog značaja za razvoj NOP-a bila je okolnost što je na krajiškom području živjelo oko 100000 Muslimana, koji su činili većinu stanovništva srezova Cazin, Velika Kladuša i dijelova bihačkog i bosanskokrupskog sreza. Stvaranjem Bihaćke republike i Prvim zasjedanjem AVNOJ-a, otvorena je nova stranica u muslimansko-partizanskim odnosima, što je dovelo i do aktivnijeg pristupanja Muslimana NOP-u. Ovo je bilo prvi put da je NOP mogao da razvije aktivnost na jednoj teritoriji koju je u većini naseljavalo muslimansko stanovništvo. Sva politička rukovodstva, od mjesnih do centralnog, shvatila su značaj ovoga dijela Bosanske krajine u pogledu masovnijeg okupljanja Muslimana u NOP.¹⁵ Zasluge za masovnije pristupanje Muslimana NOP – u se vežu za Nuriju Pozderca uglednog prvaka JMO, senatora i potpredsjednika jugoslovenske Narodne skupštine, koji je na Prvom zasjedanju AVNOJ-a, odražanom u Bihaću 26. i 27. 11. 1942. izabran za jednog od potpredsjednika Izvršnog odbora AVNOJ-a. Dolaskom Vrhovnog štaba u Bosansku krajinu stvari se u mnogome mijenjaju. ZAVNOBiH i AVNOJ su vratili i potvrdili neprikosnovenu državnost Bosni i Hercegovini kao federalnoj republici ravnopravnih naroda. Prema tome ZAVNOBiH i AVNOJ, kao i pobjede koje je NOP ostvario su uslovile masovniji odziv Muslimana u NOP. Ovome odzivu je doprinijelo i pristupanje većeg broja muslimanskih intelektualaca NOP-u koji nisu bili pripadnici KPJ. Među njima su, pored ranije pomenutog Nurije Pozderca, bili Sulejman Filipović, Hamdija Čemerlić, Muhamed Sudžuka i drugi.

Osnivanje ZAVNOBiH-a i afirmacija Bosne i Hercegovine i njene državnosti

Komunistička partija Jugoslavije istodobno je s antifašističkom borbom provodila i revolucionarnu promjenu vlasti. Okosnica u rušenju starog društvenog i političkog uređenja i izgradnji novoga sustava vlasti bili su narodnooslobodilački odbori i antifašistička vijeća narodnog oslobođenja. Osnivanje partizanskih tijela vlasti u Bosni i Hercegovini teklo je istodobno s jačanjem narodnooslobodilačkog pokreta od početka ustanka (jula 1941), Usporedo s partizanskim zauzimanjem pojedinih teritorija, uspostavljana su lokalna tijela vlasti, kao začeci nove državne vlasti. Teritorij Bosne i Hercegovine, sa stajališta ustroja narodnooslobodilačkog pokreta, bio je podijeljen na tri oblasti: Bosanska Krajina, Istočna Bosna i Hercegovina

¹⁵Redžić, E., „Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija“, Svjetlost, Sarajevo 1987.str. 109.

U Bosni i Hercegovini je u toku antifašističke borbe došlo do bitne promjene u političkim odnosima. Antifašistička borba protiv okupatora i njihovih kolaboracionista mogla je računati na uspjeh samo pod uslovom da su svi stanovnici Bosne i Hercegovine i svi narodi koji u njoj žive bili uvjereni da će im ona donijeti slobodu i ravnopravnost. To je bio odlučujući faktor koji je politički život i mišljenje u Bosni orijentirao ka zajedničkim, a ne parcijalnim političkim ciljevima. Iz te činjenice proizašao je stav da Bosna i njeni stanovnici, svi narodi koji u njoj žive mogu biti slobodni i ravnopravni samo pod uslovom da i Bosna bude jednaka i ravnopravna ostalim državama koje su nastaja(le) iz Narodnooslobodilačke borbe. Tako je došlo do dominacije stava da je borba protiv fašizma i borba za ravnopravnost građana i naroda koji žive na teritoriji Bosne i Hercegovine moguća i efikasna samo pod uslovom da bude obnovljena bosanska država i da svi njeni narodi budu ravnopravni. Ta politička platforma imala je apsolutnu i neupitnu podršku svih antifašističkih snaga u Bosni i Hercegovini i predstavnika svih njenih naroda koji su 25. novembra 1943. u Mrkonjić Gradu održali prvo za ZAVNOBiH-a, kojim je obnovljena državnost Bosne i Hercegovine, kao zajednička država Srba, Hrvata i Muslimana (Bošnjaka).¹⁶

Osnivanje ZAVNOBiH-a je u tim uslovima predstavljalo historijski logičan i pravno potpuno legitiman čin kao izraz državnopravnog kontinuiteta i političkog identiteta Bosne i Hercegovine.¹⁷ Politički identitet Bosne i Hercegovine je potvrđen i određen uspostavom ZAVNOBiH-a. Odluke koje su tada donesene, ne samo da su imale ključan ustavni značaj, već su svoj značaj doživjele i na međunarodnom nivou.

ZAVNOBiH je osnovan u nesvakidašnjim okolnostima, i to ratnim. Ratno stanje je bez sumnje otežalo uspostavu i ostvarivanje komponenti državne vlasti koje bi se bez problema ostvarivale u normalnim uslovima. Ipak, ne treba praviti grešku i umanjivati značaj i ulogu ZAVNOBiH-a kao državnog organa. ZAVNOBiH je organizovan u uslovima kada je ustanak naroda Bosne i Hercegovine, kao i ustanak naroda Jugoslavije, dobio široke razmjere, kada su bila stvorena velika slobodna područja.¹⁸

Bitno je istaći da se o položaju Bosne i Hercegovine u bivšoj Jugoslaviji se vodila iscrpna rasprava, naročito u okvirima AVNOJ-a. Mnogi su bili protivnici ideje da Bosna i Hercegovina treba imati status ravnopravne

¹⁶ Čekić, S., Sušić, O., „ZAVNOBiH je društvena, historijska i naučna činjenica.“, Pregled časopis za društvena pitanja, br. 3, Sarajevo 2018., str. 22.

¹⁷ Čekić, S., Sušić, O., nav. dj.str. 18.

¹⁸ Borovčanin, D., „Prilog razmatranju pravnog značaja dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a.“, Prilozi, br. 4., Sarajevo 1968., str. 424.

federalne jedinice. Smatrali su da država Bosna i Hercegovina nema svoj narod i da kao takva treba postojati samo kao autonomna pokrajina. O toj ideji se raspravljalo neposredno pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a i pripreme za osnivačku Skupštinu ZAVNOBiH-a.

Borba za Bosnu i Hercegovinu kao samostalnu federalnu jedinicu (republiku) vođena je u teškim uslovima okupacije i kolaboracije, genocida, narodnooslobodilačke borbe i oslobađanja zemlje. U rukovodstvu KPJ o položaju Bosne i Hercegovine u (budućoj) jugoslavenskoj državnoj zajednici, za razliku od formiranja pet nacionalnih država (Srbije, Hrvatske, Slovenije, Crne Gore i Makedonije), o čemu „nije bilo dileme”, „nije bio izgrađen jasan stav” (o tome) kako „da se organizuje ova zemlja”. „Bilo je jasno da i ona treba da ima svoju autonomiju, ali u kom obliku, to još tada nije bilo jasno.” To pitanje je posebno aktuelizirano novembra 1943. u Jajcu, neposredno pred Drugo zasjedanje AVNOJ-a, u toku priprema za njegovo održavanje, kao i priprema za osnivačku Skupštinu ZAVNOBiH-a. Tada se „mnogo diskutovalo o položaju Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji”. O tom značajnom pitanju („rješenju statusa Bosne i Hercegovine”) „provedena je živa diskusija”

O položaju Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj federaciji „bilo je više prijedloga”. U prvom projektu odluke AVNOJ-a o budućem uređenju Jugoslavije, zasnovanom na sovjetskom modelu, „predviđeno je pet federalnih jedinica –Srbija, Hrvatska, Slovenija, Makedonija i Crna Gora, dok je za Bosnu i Hercegovinu predlagan status autonomne pokrajine”, a ne (status) ravnopravne federalne jedinice, pri čemu se, prije svega, mislilo na „autonomiju uz Republiku Srbiju”. Taj stav, čiji su nosioci bili Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović, temeljio se isključivo na nacionalnom principu („koliko nacija –toliko federalnih jedinica: pet nacionalnih republika za pet jugosavenskih naroda – Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci i Crnogorci”, pa „pošto nema posebne bosanske nacije, onda ne može biti ni posebne bosanskohercegovačke federalne jedinice, nego samo autonomna pokrajina Bosna i Hercegovina.” To je u suštini značilo nepriznavanje Bosne i Hercegovine i jednog naroda, tj. Muslimana, što je bilo u suprotnosti sa zvaničnom praksom narodnooslobodilačke borbe u Bosni i Hercegovini i Sandžaku. O položaju Bosne i Hercegovine u novoj federativnoj Jugoslaviji u Jajcu su vođene rasprave („iscrpn i dugi razgovori”) između Pokrajinskog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za Bosnu i Hercegovinu i CK Komunističke partije Jugoslavije. Pokrajinski komitet KPJ za Bosnu i Hercegovinu je, u skladu sa dokumentima Prvog zasjedanja AVNOJ-a, rezultatima „oslobodilačke borbe i jedinstva Srba, Hrvata i Muslimana stvorenog u toj oružanoj borbi”, velikim civilnim žrtvama i materijalnim

stradanjima, te opredjeljenjem zasnovanim na uvjerenju (PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu) o „autonomiji Bosne i Hercegovine”, kao posebne ravnopravne članice u jugoslavenskoj državnoj zajednici (od sredine septembra 1943), jednoglasno i odlučno zastupao stav da Bosna i Hercegovina treba da ima status ravnopravne federalne jedinice u federativnoj Jugoslaviji. Moša Pijade, Milovan Đilas i Sreten Žujović su smatrali da Bosna i Hercegovina treba biti autonomna pokrajina, a ne federalna jedinica. Pošto nije postignuta saglasnost o tome kome će pripasti –Srbiji ili Hrvatskoj, a „još uvijek insistirajući na načelu o jednonacionalnom obilježju federalnih jedinica”, „predlagači projekta Odluke iznijeli su mišljenje da Bosna i Hercegovina bude autonomna pokrajina neposredno povezana sa saveznim ustanovama.¹⁹

Položaj Bosne i Hercegovine u jugoslovenskoj federaciji bio bi sličan položaju federalnih jedinica, možda samo s manjim pravima.” O tom prijedlogu dugo je vođena rasprava. Sa koncepcijom Bosne i Hercegovine „kao federalne jedinice u federativnoj Jugoslaviji”, prema kazivanju Avde Hume, „krenuo je prvih dana novembra 1943. dio Pokrajinskog komiteta” KPJ za Bosnu i Hercegovinu (Rodoljub Čolaković, Avdo Humo) „sa više uglednih građanskih političara iz istočne Bosne za Jajce, gdje su se nalazili Vrhovni štab i CK KPJ”. Kad su stigli u Jajce, dobili su „nacrt jedne odluke kojom je trebalo Bosnu i Hercegovinu konstituisati kao autonomnu pokrajinu neposredno vezanu za jugoslavensku federaciju.” Taj nacrt odluke direktno je bio u suprotnosti sa koncepcijom PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu i političkom platformom oslobodilačke borbe, te je zbog toga vođena diskusija sa pojedinim članovima CK (Mošom Pijadom, Sretenom Žujovićem, Milovanom Đilasom i Edvardom Kardeljem). članovi CK KPJ, osim Kardelja, koji se složio sa Čolakovićem i Humom, zastupali su mišljenje da Bosna i Hercegovina ne može biti republika, „jer ne postoji bosanskohercegovačka nacija i da je republika nacionalna kategorija. Osim toga, oni su sumnjali u definiciju o Muslimanima kao naciji, ne vjerujući čak da bi se, u socijalizmu Muslimani mogli razviti kao nacija”.²⁰

Olga Humo (supruga Avde Hume) je, u pripremama Drugog zasjedanja AVNOJ-a, kucajući materijale, bila upoznata i sa prijedlozima u vezi sa

¹⁹ Čekić, S., Sušić, O., nav. dj., str. 8–9.

²⁰ Čolaković, R., „Pravi odgovor čija je Bosna i Hercegovina“, u: AVNOJ I NARODNOOSLOBODILAČKA BORBA U BOSNI I HERCEGOVINI (1942. – 1943)“, Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. Beograd, 1974., str. 16; Isti, „Zapisi iz oslobodilačkog rata“, V, Sarajevo 1966., str. 71–72; Borovčanin, D., nav. dj., str. 589; Redžić, E., „Bosna i Hercegovina...“, str. 433; ; Bandžović, S., „Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ – a“, Prilozi, 31, Sarajevo, 2002., str. 186–187; Isti, „Titov odnos prema izgradnji bosanskohercegovačke državnosti (1943–1945)“, Zbornik radova TITO I BOSNA I HERCEGOVINA, Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2006., str. 106–107 i 110.

statusom Bosne i Hercegovine u budućoj državnoj zajednici. S tim u vezi, ona navodi kako je Avdo Humo „sa Rodoljubom Čolakovićem došao iz istočne Bosne na zasedanje AVNOJ-a. Prvi razgovor u vezi sa zasedanjem njih dvojica su imala sa Mošom Pijadom koji je pripremao predloge i materijale. U vezi sa statusom Bosne postojala su dva predloga. Prvo je bio da se Bosna i Hercegovina podeli između Srbije i Hrvatske, s tim što je Đilas tražio da istočna Hercegovina pripadne Crnoj Gori. Drugi predlog, koji je branio Moša Pijade, bio je da BiH dobije status autonomne oblasti. U vezi sa ovim predlogom ostalo je otvoreno pitanje kome bi ova autonomna oblast pripala, Srbiji ili Hrvatskoj. Srbi su hteli da ona pripadne njima, a Hrvati, opet, branili su stav da treba da pripadne njima, s obzirom na okolnost da se za Srbiju već predviđaju dve autonomne oblasti.“²¹

Navedene prijedloge o budućem uređenju Bosne i Hercegovine delegacija PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu je odbila. I pored toga što je Edvard Kardelj prihvatio argumente PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, Pijade, Žujović i Đilas su i dalje zastupali svoje stavove. Zbog toga je rukovodstvo PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu otišlo kod Tita, što im je sugerisao i Kardelj, i iznijeli mu svoje nezadovoljstvo, neslaganje i argumente. Razgovor sa Titom trajao je četiri sata. Tom prilikom Avdo Humo je opširno govorio o historijskim, geografskim, ekonomskim i etničkim razlozima o Bosni i Hercegovini kao republici, pri čemu ga je Rodoljub Čolaković podržavao i odlučno branio stav o Bosni i Hercegovini „kao zasebnoj republici“. „Zbog svih tih navedenih razloga“, CK KPJ i lično vrhovni komandant Josip Broz Tito, koji se slotio sa prijedlogom Avde Hume i Rodoljuba Čolakovića, prihvatili su koncepciju i argumente PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu o Bosni i Hercegovini kao ravnopravnoj federalnoj jedinici u novoj Jugoslaviji. „To je rješenje najzad prihvaćeno i u prijedlog Odluke o uređenju Jugoslavije na federativnom principu ušlo je da Bosna i Hercegovina bude šesta jedinica jugoslavenske federacije“, nakon čega se „odmah prišlo sazivanju Skupštine Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine.“²²

U Mrkonjić Gradu je 25.11.1943, na osnivačkoj skupštini izabrano i konstituisano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBiH) – najviše političko (opštepolutičko) predstavništvo antifašističkog narodnooslobodilačkog pokreta Bosne i Hercegovine, istinsko narodno predstavništvo, prvi istinski narodni parlament, koji je vršio funkciju narodne vlasti kao njen najviši organ u Bosni i

²¹ Čolaković, R., „Pravi odgovor...“, str. 17; Isti, „Zapisi...“, str.; Borovčanin, D., nav. dj., str. 589; Filandra, Š., nav. dj., str. 187; Bandžović, S., „Bosna i Hercegovina u raspravama...“, str. 201.

²² Ćekić, S., Sušić, O., nav. dj. str. 12.

Hercegovini.²³ Osnivačkoj skupštini ZAVNOBiH-a je prisustvovalo 247 delegata iz cijele Bosne i Hercegovine. Važnost i uloga ZAVNOBiH-a je lako uočljiva iz samog datuma njegovog osnivanja, koji se danas obilježava svakog 25. novembra kao Dan državnosti Bosne i Hercegovine.

ZAVNOBiH je radio u tri zasjedanja:

1. Prvo zasjedanje 25. do 26. novembra 1943. godine u Mrkonjić Gradu
2. Drugo zasjedanje 30. juna do 02. jula 1944. godine u Sanskom Mostu
3. Treće zasjedanje 26. do 28. aprila 1945. godine u Sarajevu

Njegove funkcije između zasjedanja obavljalo je Predsjedništvo kao najviši izvršni organ vlasti u Bosni i Hercegovini. Osnivanje ZAVNOBiH-a inicirano je Zaključkom 1. zasjedanja AVNOJ-a, najvišeg predstavničkog političkog organa narodnooslobodilačke borbe, održanog 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihacu, da se formiraju nacionalna (zemaljska) antifašistička vijeća u Hrvatskoj, Sloveniji, Bosni i Hercegovini, Srbiji, Crnoj Gori, Sandžaku i Makedoniji, a njegovo konstituiranje izgradnjom mreže narodnooslobodilačkih odbora, koja je do tog vremena prekrila više od 2/3 Bosne i Hercegovine.²⁴

*Rezolucija ZAVNOBiH-a*²⁵, je najvažniji dokument Prvog zasjedanja ZAVNOBiH-a, osudila je Izbjegličku vladu Kraljevine Jugoslavije zbog saradnje sa okupatorima, narodi Bosne i Hercegovine odrekli su svako pravo toj vladi i Kralju da ih predstavlja, te zatražila od Saveznika da i njoj i Kralju otkazu svaku podršku i, u vezi sa tim, izrazili želju za preuređenjem Jugoslavije u zajednicu ravnopravnih naroda i narodnosti i stvaranje nove demokratske federativne Jugoslavije, u kojoj će svim njenim narodima biti zajamčena puna ravnopravnost, posebno da oslobođena Bosna i Hercegovina bude slobodna i zbratimljena u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost Srba, Muslimana i Hrvata. Tom prilikom je konstatirano da narodi Bosne i Hercegovine “hoće da njihova zemlja, koja nije ni srpska, ni hrvatska, ni muslimanska, nego i srpska, i muslimanska, i hrvatska, bude slobodna i zbratimljena Bosna i Hercegovina u kojoj će biti osigurana puna ravnopravnost i jednakost svih Srba i Muslimana i Hrvata”, te da će narodi Bosne i Hercegovine ravnopravno sa ostalim narodima učestvovati u izgradnji narodne demokratske federativne Jugoslavije.²⁶

²³ Isto, str. 12–13.

²⁴ Isto, str. 13.

²⁵ ZAVNOBiH, „Dokumenti 1943–1944“, I, Institut za istoriju radničkog pokreta, Sarajevo, 1968., str. 69 -73.

²⁶ Čekić, S., Sušić, O., nav. dj., str. 19.

Odluke i drugi dokumenti usvojeni na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a u Sanskom Mostu od 30. juna do 2. jula 1944. imali su dalekosežniji značaj za izgradnju državnosti Bosne i Hercegovine i za daljnju izgradnju narodne vlasti. ZAVNOBiH tek na Drugom zasjedanju formalno postaje najviši organ narodne suverenosti i nosilac bosansko-hercegovačke državnosti. Pravni osnov za punopravno donošenje odluka od strane ZAVNOBiH-a, kao najvišeg državnog organa i organa narodne vlasti u federalnoj Bosni i Hercegovini, proizlazio je i iz Zakona o ustrojstvu i poslovanju AVNOJ-a i nacionalnih vijeća federalnih država u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije koji je usvojilo Predsjedništvo AVNOJ-a na sjednici između 04. i 12. aprila 1944. godine.²⁷

ZAVNOBiH je, „na temelju slobodno izražene volje naroda Bosne i Hercegovine, a u skladu sa odlukama donesenim na Drugom zasjedanju Antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Jugoslavije na dan 29–30. novembra 1943. u Jajcu”, konstituisan u najviše zakonodavno i izvršno narodno predstavničko tijelo federalne Bosne i Hercegovine, u najviši organ državne vlasti Bosne i Hercegovine, ravnopravne federalne jedinice u Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji. Narodnooslobodilački odbori kao organi ZAVNOBiH-a postali „organi državne vlasti i kao takvi nosioci bosanskohercegovačke državnosti”. Odlučeno je da Predsjedništvo ZAVNOBiH-a obavlja i izvršne funkcije.²⁸

Najznačajniji dokument usvojen na Drugom zasjedanju ZAVNOBiH-a je „*Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine*“²⁹, Deklaracija je u to vrijeme bila na nivou danšnjih standarda i donešena je četiri godine prije UN-ove Univerzalne deklaracije o pravima čovjeka. Deklaracija o pravima građana iz Sanskog Mosta, donosena prvog jula 1944, bila je osnov za kasniji ustav NRBIH, donesen 1946. Nažalost Deklaracija je zbog svojih univerzalnih poruka ubrzo „uklonjena“ od strane komunističkih vlasti.

Izgradnja bosanskohercegovačke državnosti, intenzivirana naročito poslije Drugog zasjedanja ZAVNOBiH - a, početkom 1945. ulazila je u višu fazu organizacije. Do ubrzanog rada na izgradnji Bosne i Hercegovine kao federalne jedinice u sastavu Demokratske Federativne Jugoslavije naročito je došlo poslije oslobođenja Sarajeva 6. aprila 1945, gdje je bilo sjedište Predsjedništva ZAVNOBiH-a i drugih državnih organa federalne Bosne i Hercegovine. Treće, ujedno i posljednje, zasjedanje ZAVNOBiH-a održano je

²⁷ Borovčanin, D., nav. dj., str. 427.

²⁸ Čekić, S., Sušić, O., nav. dj., str. 16–17.

²⁹ ZAVNOBiH, „Dokumenti 1943–1944.“, I, str. 233–234

u Sarajevu, glavnom gradu Bosne i Hercegovine, u periodu od 26. do 28. aprila 1945. godine. Na ovom Zasedanju, ZAVNOBiH se konstituisao kao Narodna skupština Bosne i Hercegovine, Predsjedništvo ZAVNOBiH-a u Predsjedništvo Narodne skupštine koje vrši zakonodavne funkcije koje mu pripadaju između zasjedanja Narodne skupštine kao i one izvršne funkcije koje mu pripadaju kao predsjedništvu federalne države Bosne i Hercegovine i predstavništvu državnog i narodnog suvereniteta Federalne Bosne i Hercegovine, te je donesen Zakon o Narodnoj vladi Bosne i Hercegovine na koju su prenesene funkcije vrhovnog izvršnog i naredbodavnog organa državne vlasti Federalne Bosne i Hercegovine i koja za svoj rad odgovara Narodnoj skupštini, odnosno njenom Predsjedništvu.³⁰ Usvojen je i Zakon o zakletvi narodnih poslanika Narodne skupštine Bosne i Hercegovine i Zakon o narodnoj Vladi Bosne i Hercegovine, na osnovu koje je izabrana prva Vlada Federativne Bosne i Hercegovine.

Zaključak

ZAVNOBiH je u Drugom svjetskom ratu (1941–1945) obnovio državnost Bosne i Hercegovine, potvrdio njen historijsko – politički i državno – pravni individualitet i formirao federalnu Bosnu i Hercegovinu što je najznačajnija tekovina antifašističkog rata. Iako se političko i vojno rukovodstvo NOP-a u svojim dokumentima, pored Srba, Hrvata, Slovenca, Crnogoraca i Makedonaca obraćalo i Muslimanima kao posebnom narodu, ono Muslimane nije priznalo kao poseban politički narod, zbog čega do sredine šezdesetih odnosno sedamdesetih godina XX stoljeća, nisu imali politički priznat status nacije / narod.

ZAVNOBiH i obnova bosanskohercegovačke državnosti predstavljaju ključni datum novije historije Bosne i Hercegovine i osnovu koja, pored ostalog, omogućava postizanje potpune samostalnosti Bosne i Hercegovine. ZAVNOBiH je dokaz da je u Bosni i Hercegovini, ne samo moguć, nego i logičan zajednički život njenih građana i naroda, da njihova zajednička država može funkcionirati za dobro svih i da pruži velike rezultate. Stoga je ZAVNOBiH od 1943. najznačajniji datum naše historije, datum koji potvrđuju milenijsko historijsko postojanje Bosne i pruža model po kojem se jedino Bosna i Hercegovina može razvijati, a svim njenim građanima i narodima omogućiti punu ravnopravnost i slobodu.

³⁰ Babić, A. „Mjesto i uloga ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine. Istorijske perspektive Republike Bosne i Hercegovine.“, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968.str. 329.

Bosna i Hercegovina je u poslijeratnom periodu (1945–1991), na tekovinama narodnooslobodilačkog pokreta i antifašističke borbe, postigla značajan ekonomski, društveni, politički, naučni, obrazovni i kulturni razvoj, obezbjeđujući, između ostalog, i nacionalnu afirmaciju Muslimana i pored činjenice da je dvije decenije insistirano na dva naroda (Srbi i Hrvati) i muslimanima obilježenim po vjerskoj (a ne nacionalnoj osnovi). Period njene renesanse i preporoda omogućio je stvaranje samostalne i nezavisne države Bosne i Hercegovine, kada je na referendumu 29. februara i 1. marta 1992, u izuzetno složenim uslovima, voljom većine građana odlučeno da Bosna i Hercegovina bude suverena i nezavisna država. Time je Bosna i Hercegovina, u skladu sa historijskim činjenicama hiljadugodišnjeg postojanja, njene antifašističke borbe, demokratskih odluka ZAVNOBiH-a i AVNOJ-a i prosperitetnog socijalističkog razvoja, međunarodno priznata i stekla potpunu državnu suverenost i međunarodnopravni subjektivitet. Političko-administrativne granice Republike Bosne i Hercegovine, kao jedne od šest federalanih jedinica SFRJ, postale su državne granice.

Nezavisnost Bosne i Hercegovine (1992) je samo logični slijed i rezultat onoga što je cijela historija Bosne i Hercegovine iskazala i za što je ZAVNOBiH ostavio bitne političke i ustavno-pravne pretpostavke. Tekovine narodnooslobodilačkog pokreta i antifašističke borbe u Drugom svjetskom ratu bile su značajan temelj odbrambeno-oslobodilačkog rata 1992–1995. protiv fašizma, a za očuvanje države Bosne i Hercegovine.

Literatura

1. Babić, A. „Mjesto i uloga ZAVNOBiH-a u izgradnji državnosti Bosne i Hercegovine. Istorijske perspektive Republike Bosne i Hercegovine.“, Prilozi, br. 4, Sarajevo 1968.
2. Bandžović, S., „Bosna i Hercegovina u raspravama i odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ -a“, Prilozi, 31, Sarajevo, 2002.
3. Bandžović, S., „Titov odnos prema izgradnji bosansko hercegovačke državnosti (1943–1945)“, Zbornik radova TITO I BOSNA I HERCEGOVINA, Savez društava Tito u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 2006.
4. Begić, D. „Pokret za autonomiju Bosne i Hercegovine u uslovima sporazma Cvetković–Maček“, Prilozi br.2., Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo 1967.
5. Borovčanin, D., „Prilog razmatranju pravnog značaja dokumenata Prvog i Drugog zasjedanja ZAVNOBiH-a.“, Prilozi, br. 4., Sarajevo 1968.

6. Čekić, S., Sušić, O., „ZAVNOBiH je društvena, historijska i naučna činjenica.“, *Pregled časopis za društvena pitanja*, br. 3, Sarajevo 2018.
7. Čolaković, R., „Zapis iz oslobodilačkog rata.“, knj.5., Svjetlost, Sarajevo 1966.
8. Čolaković, R., „Pravi odgovor čija je Bosna i Hercegovina“, u: *AVNOJ i narodnooslobodilačka borba u Bosni I Hercegovini (1942–1943)*“, Materijali sa naučnog skupa održanog u Sarajevu 22. i 23. novembra 1973. Beograd, 1974.
9. Filandra, Š., „Bošnjačka politika u XX stoljeću, Sejtarija“, Sarajevo 1998
10. Hurem, R., „Sporazumi o saradnji između državnih organa NDH-a i nekih četničkih odreda u istočnoj Bosni“, *Prilozi*, br. 2, Sarajevo 1966.
11. Imamović, M., „Historija Bošnjaka.“, Sarajevo, Preporod, 2006.
12. Marijan, D., „Lipanjki ustanak u istočnoj Hercegovini 1941.“, ČSP, br. 2., Zagreb 2003.
13. Redžić, E., „Bosna i Hercegovina u Drugom svjetskom ratu“, Sarajevo 1998.
14. Redžić, E., „Muslimansko autonomaštvo i 13. SS divizija“, Svjetlost, Sarajevo 1987.
15. Sušić, O., „Bosna i Hercegovina u koncepcijama Srpskog kulturnog kluba“, *Historijski pogledi // Historical Views 4" - Časopis Centra za istraživanje moderne i savremene historije Tuzla // Journal of the Center for Research of Modern and Contemporary History Tuzla* 2019.
16. Sušić, O., „Bošnjaci i Narodnooslobodilački pokret.“ Rad u štampi
17. Sušić, O., „Položaj Bosne i Hercegovine u Vidovdanskome ustavu – historijski okvir“, *Zbornik radova naučnog skupa ustavno pravni razvoj Bosne i Hercegovine (1910 – 2010)*, Tuzla, 2011.,
18. ZAVNOBiH, *Dokumenti 1943–1944, I*, Sarajevo, Institut za istoriju radničkog pokreta, 1968.